

THE
HARIDAS SANSKRIT SERIES
134.

THE
SŪKTI SAMGRAHA

OF KAVI RĀKS'ASA

Edited with the Commentary

PRĀJŪAVINODINĪ

By

S'RĪ SOMANĀTHARATHA S'ĀSTRĪ

श्रीराक्षसकविकृतः

इलेषमयः

सूक्तिसंग्रहः ।

015, Cx1, 1
H1

याचार्यपरीक्षासिधिमिरवश्यं द्रष्टव्यः)

श्रीसोमनाथरथशस्त्रिणा

विरचितया

प्राज्ञविनोदिनी-नामिकया व्याख्यया संवलितः ।

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

Benares City.

1941.

015, Cx1, 1

HL

All Rights Reserved by the Pubnshers.

Printed at the
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1941

015, Cx1, 1

HL

Raksasa,

anđraha.

1983

म—

रिदास गुप्तः—

रिजि आफिस,

खटी ।

Act XXV of 1867.

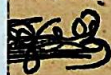
VISHWARADHYA

JNANAMANDIR

Y.

VARANASI,

1983

॥ श्रीः ॥

कविराक्षसकृतः ।

—ॐ सूक्तिसंग्रहः ॐ—

प्रथमा प्रवृत्तिः ।

श्रीमद्गोपकुलार्णवाद्भुतशशी प्रत्यप्रमेधयुति ।

लौलावेणुरवामृताक्वनितासन्तानसन्तानकः ।

राघाराधितपादपद्मयुगले गोगोपवृन्दैर्युतः—

श्रीराधारमणस्सदा दिशतु वः श्रेयांसि भूमण्डले ॥ १ ॥

श्रेष्ठिना जयकृष्णेन प्रेरितः सूक्तिसङ्ग्रहे ।

करोमि राक्षसकृते टीकां प्राङ्गविनोदिनीम् ॥ २ ॥

सङ्ग्रहयात्राः कविर्मङ्गलमाविष्करोति—

त्रयीयुवतिसीमन्तसीमासिन्दूरबिन्दवः ।

भवाब्धि तारयेयुर्वः कंसारेः पादपांसवः ॥ १ ॥

त्रयीति । त्रयी=वेदत्रयी, सैव युवतिस्तस्याः सीमन्तः=केशवेशः, तस्य सी-
मा=ग्रान्तभागस्तस्यां ये सिन्दूरबिन्दवः, एवं भूता भगवतः कंसारेः पादपांस-
वः=चरणरेणवः, वः=युष्मान्, भवाब्धिं तारयेयुः ॥ १ ॥

सुपार्थिवैश्च पद्मैश्च सर्वतोमुखभूतिभिः ।

प्रसारिते मित्रकरे त्यज्यन्ते कोशसम्पदः ॥ २ ॥

सुपार्थिवैश्चेति । सर्वतोमुखभूतिभिः=सर्वतोमुखी प्रसरणशीला भूतिः=सम्प-
त्तिर्येषां तैः, सुपार्थिवैश्च, तथा सर्वतोमुखे=जले स्थितिशीलैः, कमलैश्च, मित्रकरे=
सुहृदस्ते सूर्यकिरणे च प्रसारिते, कोशसम्पदः=अर्थराशयः कुङ्कुमलसम्पदश्च,
त्यज्यन्ते । अर्थराशिदानशीलाः, विकसनस्वभावाश्च भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

हृतकामं चिरं लोकं प्रभोरुग्रस्य वीक्षणान् ।

कुर्याद्यो निजया लक्ष्म्या सकामं परमः पुमान् ॥ ३ ॥

हृतकाममिति । उग्रस्य = क्रुद्धस्य शिवस्य च, प्रमोर्वीक्षणाच्चिरं हृतकामं = हतेच्छं हृतकन्दर्पश्च, लोकं यो निजया लक्ष्म्या = सम्पत्त्या रुक्मिणीरूपया च, सकामं कन्दर्पयुक्तश्च, कुर्यात् स परमः पुमान् = श्रेष्ठपुरुषो विष्णुश्च ॥ ३ ॥

विशिष्टं सर्वभूतेभ्यः श्रोतव्यं गुणवत्तया ।

न त्यजेद्विभुता नित्यमाकाशमिव भूमिपम् ॥ ४ ॥

विशिष्टमिति । सर्वभूतेभ्यः = सर्वप्राणिभ्यः पञ्चमहाभूतेभ्यश्च विशिष्टं, गुणवत्तया = दाक्षिण्यादिगुणवत्तया शब्दगुणवत्तया च श्रोतव्यं भूमिपमाकाशमिव नित्यं विभुता = प्रभुता व्यापकता च न त्यजेत् ॥ ४ ॥

काले मृदुश्च तीक्ष्णश्च नृपः स्याद्यदि सूर्यवत् ।

उदयः क्रियते तस्य मण्डलेनानुरागिणा ॥ ५ ॥

काल इति । काले = समये, मृदुश्च तीक्ष्णश्च नृपो यदि सूर्यवत् स्यात्तदा तस्य, अनुरागिणा = प्रीतियुक्तेन रचेन च, मण्डलेन = द्वादशराजसमूहेन बिम्बेन च, उदयः = उज्जतिः, प्रादुर्भावश्च । क्रियते । समयानुरूपव्यवहारेणोज्जतिर्भवतीति भावः ॥ ५ ॥

नलिनानां नृपाणां च श्रियं हि महतामपि ।

मित्रप्रतापो भूयोऽपि वर्धयत्यनिशोज्ज्वलाम् ॥ ६ ॥

नलिनानामिति । नलिनानां नृपाणाञ्च महतामपि हि श्रियं = शोभा सम्पत्तिश्च, अनिशोज्ज्वला = सर्वदा देदीप्यमाना दिवसोज्ज्वलाश्च, भूयोऽपि मित्रप्रतापः = सूर्यतेजः, सुहृत्प्रतापश्च, वर्धयति । एते मित्रप्रतापेन समुन्नता भवन्तीति भावः ॥ ६ ॥

यशोदयाशीलरूपमाधुर्यैरपि सर्वतः ।

स बालोऽपि पुमान्वृद्धः साधुवृन्दावने रतः ॥ ७ ॥

यशोदयेति । यशोदयाशीलरूपमाधुर्यैः = कीर्तिदयाशीलगुणस्वभावैः, नन्दपत्न्या चापि सर्वतः साधुवृन्दावने = सज्जनसमूहरक्षणे, साधु यथा स्यात्तथा वृन्दावने च रतः, बालोऽपि स पुमान् वृद्धः = स्थविरो वर्धितश्च, यशोदावर्धितो बालादिपुरुष इति भावः ॥ ७ ॥

आरभ्यते महत्कार्यं यैः क्षुद्रैरपि पार्थिवैः ।

ते चक्रवर्त्तिनो भूत्वा जायन्ते भद्रभाजनम् ॥ ८ ॥

आरभ्यत इति । यैः क्षुद्रैरपि पार्थिवैः = नृपैः, भूविकारैश्च । महत् कार्य-

मारभ्यते, ते पार्थिवाः, चक्रवर्तिनः=सम्राजः कुलालचक्रवर्तिनश्च, भूत्वा भद्रभाजनं=
क्षेमस्य स्थानं सम्यक्पात्रं घटादिरूपञ्च जायन्ते ॥ ८ ॥

वशीकरोति पुरुषः समस्तानपि दानवान् ।

स्वमहिम्ना तथा हन्ति समस्तानपि दानवान् ॥ ९ ॥

वशीति । दानवान्=वदान्यः, पुरुषः, समस्तानपि जनान्, वशीकरोति,
तथा समस्तानपि दानवान्=दानवप्रकृतिशीलान् दुष्टजनान् स्वमहिम्ना=स्वप्रभावेण,
हन्ति=नाशयति । दानेन सर्वे वशगा इति भावः ॥ ९ ॥

नित्यमुत्कटदानानां भद्राणां स्तम्भमुज्ज्वलाम् ।

नृपाणां च द्विपाणां च पुरस्तोत्रं नहि प्रियम् ॥ १० ॥

नित्यमिति । नित्यमुत्कटदानानाम्=अत्यन्तदानशीलानामत्यन्तमदस्त्रवि-
णाञ्च, भद्राणां=सज्जनानां गजविशेषाणाञ्च, स्तम्भं=स्तब्धभावमालान्वीज्जतां
नृपाणां च पुरः स्तोत्रं=स्तुतिः शासनसाधनञ्च नहि प्रियं भवति ॥ १० ॥

इनः स एव सेव्यो यः स्वालोकेन सुधामुवा ।

द्विजेन्द्रमण्डलं क्षीणं समग्रयति सम्पदा ॥ ११ ॥

इन इति । यः स्वालोकेन=स्वकीयदर्शनेन, स्वप्रकाशेन च सुधामुवाऽमृत-
त्यन्दिना सम्पदा क्षीणं द्विजेन्द्रमण्डलं=श्रेष्ठब्राह्मणसमूहं चन्द्रं च समग्रयति ।
स एव इनः=स्वामी सूर्यश्च सेव्यः, जनैरिति शेषः । क्षीणोपकर्ता प्रभुरेव सेव्यो-
भवतीति भावः ॥ ११ ॥

विलक्षणतया राजा बाल एव भृशोज्ज्वलः ।

लब्ध्वा वृद्धिं प्रतिकलं भात्यखण्डितमण्डलः ॥ १२ ॥

विलक्षणेति । भृशोज्ज्वलः, राजा=नृपश्चन्द्रश्च बाल एव विलक्षणतया=
विशिष्टलक्षणयुक्तयाऽद्वितीयतया च प्रतिकलं=प्रतिक्षणं प्रतिकलायाञ्च वृद्धिं ल-
ब्ध्वाऽखण्डितमण्डलः=परिपूर्णसेनाऽऽदिसमूहः पूर्णश्च सन् भाति । राजश्चन्द्रम-
सश्च क्रमेणोन्नतिरिति भावः ॥ १२ ॥

मन्त्रप्रभावसम्पन्ना ये नरेन्द्राः समाहिताः ।

तुदन्त्यहिभयं नित्यं विना दण्डोद्यमेन ते ॥ १३ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रप्रभावसम्पन्नाः=सद्विचारयुक्ताः, गारुडमन्त्रसाधकाश्च समा-
हिता ये नरेन्द्राः=भूपालाः, विषवैद्याश्च, ते नित्यं दण्डोद्यमेन=दण्डनीतिप्रयोगेण

लघुदोत्थापनेन च विना अहिमर्थं=सर्पतुल्यशत्रुजनभयं सर्पभयञ्च तुदन्ति ॥ १३ ॥

यः क्षये वर्त्तमानः सन् पाति पुण्यजनान्धनी ।

लोके मनुष्यधर्माणं किन्नराः कथयन्ति तम् ॥ १४ ॥

य इति । यो धनी क्षये=अपचये वेदमनि च वर्त्तमानः सन् पुण्यजनान्=साधुजनान् यक्षजनैश्च पाति, लोके, तं मनुष्यधर्माणं=नरधर्माणं कुवेरश्च किं नराः=जनाः देवयोनिविशेषाश्च कथयन्ति ॥ १४ ॥

परमस्येव पुंसोऽस्य नित्यं श्रीरनपायिनी ।

सारं सदाशयेनेह साधुचक्रं विभर्ति यः ॥ १५ ॥

परमस्येति । अस्य नित्यं श्रीः=सम्पत्तिः, रमा च, अनपायिनी=अविनाशिनी भवति, परमस्य पुंसः=विष्णोरिव, यः सदाशयेन=सदाभिगयेण सदा शयेन=करेण चेह सारं=उत्कृष्टमरयुक्तञ्च साधुचक्रं=सज्जनसमूहं, साधु यथा स्यात्तथा, चक्राख्यं शस्त्रञ्च विभर्ति ॥ १५ ॥

भूपालः करवालश्च योगे क्षेमे च स प्रभुः ।

यः प्रसन्नो मुक्तकोशः प्रत्यर्थिजनदानवान् ॥ १६ ॥

भूपाल इति । स भूपालः करवालश्च योगे=संयोगे क्षेमे=रक्षणे च प्रभुः, प्रसन्नः, यो मुक्तकोशः=त्यक्तार्थौघस्त्यक्तपिधानश्च सन् प्रत्यर्थिजनदानवान्=प्रतियाचकलोकं प्रति दानवान् तथा शत्रुजनावखण्डनार्थञ्च भवतीति शेषः ॥ १६ ॥

निशातमसिमूढं च करेशोल्लासयन्तिपोः ।

कबन्धोत्पातको राजा राजते जलधेरिव ॥ १७ ॥

निशेति । राजा=वृषश्चन्द्रश्च, निशातमसिमूढं=निशातं तीक्ष्णमूढं धारितमसिं, रात्र्यन्धकारे मूढं, करेण=हस्तेन, किरणेन चोल्लासयन् रिपोः कबन्धोत्पातकः=च्छिन्नमस्तकस्योत्पातकः, जलबन्धोत्पातकः, जलधेरिव सन् राजते ॥ १७ ॥

अमन्दतरवार्युग्रधाराहतमहीभृतः ।

चित्रचापधरा वीरा विद्योतन्ते घना इव ॥ १८ ॥

अमन्देति । अमन्दस्तीक्ष्णो गस्तरवारिः=खड्गस्तस्य योग्रधारा तथाऽऽहतामहीभृतो राजानो यैस्ते, चित्रचापधराः=विविधधनुर्धरा वीरा विद्योतन्ते घना इव, मेघा अपि बहुतरजलधाराहतपर्वता इन्द्रचापधराश्च भवन्तीति भावः ॥ १८ ॥

भुङ्क्ते यस्य सदा भूरि जीवनं वाडवः शुचिः ।

स नदीनः प्रभुर्नित्यं दुर्लङ्घयामश्नुते दशाम् ॥ १४ ॥

भुङ्क्ते इति । बाहवः शुचिः=और्वोग्निः, यस्य सदा भूरि जीवनं=जलं जीवनञ्च भुङ्क्ते स नदीनः=नदीस्वामी समुद्रो न दीनश्च, प्रभुर्नित्यं दुर्लङ्घ्या=दुर्लङ्घनीया दशाम्=अवस्थामश्नुते ॥ १५ ॥

महान्स एव पुरुषो यस्य सत्यानुरोधिनः ।

आक्षिप्तपारिजातेन बाहुना रक्ष्यते जगत् ॥ २० ॥

महानिति । सत्यानुरोधिनः=सत्याग्रहिलस्य, सत्यमामाऽनुरोधिनश्च । यस्य, आक्षिप्तपारिजातेन=दानादिना न्यक्कृतकल्पद्रुमेणाक्षिप्तपारिजातेन च बाहुना जगद्रक्ष्यते स एव महान् पुरुषः=श्रेष्ठो विष्णुश्च । सत्यासक्तो दानशीलश्च लोके महान् भवति ॥ २० ॥

अजन्यकम्पाः शूरा ये नित्यमप्यपराङ्मुखाः ।

दर्शयन्त्यपरागेण परेभ्यश्चित्ररूपवत् ॥ २१ ॥

अजन्येति । नित्यं=सर्वदा, अपराङ्मुखाः=सम्मुखीना अपि, अजन्यकम्पाः=शुद्धे कम्परहिताः, ये शूराः=वीरास्ते, परेभ्यः=अन्येभ्यः, अपरागेण चित्ररूपवद् दर्शयन्ति, वैलक्षण्यमिति शेषः । चित्राण्यपि कम्पादिरहितानि भवन्ति ॥ २१ ॥

यत्र स्मृतेऽपि नारीणां निर्वृतिं लभते मनः ।

स दर्पकोपमानानां सीमापुरुष उच्यते ॥ २२ ॥

यत्रेति । यत्र=यस्मिन्पुरुषे स्मृतेऽपि नारीणां पक्षे-अरीणां न मनो निर्वृतिं=शान्तिं लभते स दर्पकोपमानानां=कन्दर्पोपमानानां पक्षे-अरीणां मध्ये दर्पकोपमानानां च सीमापुरुषः=अन्तिमपुरुष उच्यते ॥ २२ ॥

स एव केवलः कर्णः श्रेयानङ्गेषु शस्यते ।

यः कुण्डलस्य घहनात्यागेनैव प्रकाशते ॥ २३ ॥

स इति । स एव केवलः=मुख्य एकश्च, कर्णः=श्रवणः सूतपुत्रश्च, अङ्गेषु=अवयवेषु देशविशेषेषु च श्रेयान् शस्यते, यः कुण्डलस्य=कर्णभूषणविशेषस्य व-हनात्=धारणामपेक्ष्य, त्यङ्गलोपे पञ्चमी । त्यागेनैव प्रकाशते । सूर्यप्रदत्ते कवच-कुण्डले कर्णेन याचकायेन्द्राय प्रदत्त इति कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ २३ ॥

गम्भीरं यत्प्रसन्नं च धनिनां मानसं महत् ।

द्विजानामुपकाराय शुचिना केन निर्मितम् ॥ २४ ॥

गम्भीरमिति । गम्भीरं प्रसज्य यद्वनिनां = धनवतां महद् मानसं = चित्तं
मानससरोवरञ्च द्विजानां = ब्राह्मणानां पक्षिणाञ्चोपकाराय शुचिना केन = ब्रह्मणा ज-
लेन च निर्मितं, केनेति प्रश्नेऽपि ॥ २४ ॥

कर्णलङ्घिगुणोत्कर्षा वदान्या धन्विनो यथा ।

निष्फलान् विमुञ्चन्ति मार्गणान्समितौ स्थिताः ॥ २५ ॥

कर्णेति । कर्णलङ्घिगुणोत्कर्षाः = राधेयातिशयादिदानादिगुणोत्कर्षा वदान्याः,
कर्णान्ताकृष्टशिञ्जिनीकाश्च धन्विनो यथा = इव समितौ = सभायां युद्धे च स्थिताः,
निष्फलान् = प्रयोजनरहितान् सुखरहितांश्च मार्गणान् = याचकान् वाणांश्च न
विमुञ्चन्ति ॥ २५ ॥

शक्तः शब्द इवैकः स्यात्साधुश्रुतिपदे स्थितः ।

सदध्याहारपूर्णस्य स्वार्थस्य प्रतिपादने ॥ २६ ॥

इति कविराक्षसकृतौ सूक्तिसंग्रहे सुराजपद्धतिः प्रथमा समाप्ता ॥ १ ॥

शक्त इति । साधु श्रुतिपदे = वेदमार्गे ऽर्णस्थाने च स्थितः, एकः = मुख्यः
सदध्याहारपूर्णस्य स्वार्थस्य = स्वीयप्रयोजनस्य स्ववाच्यार्थस्य च प्रतिपादने शब्द-
इव शक्तः = समर्थो भवतीति शेषः ॥ २६ ॥

इति श्रीसोमनाथरथशास्त्रिकृतायां प्राज्ञविनोदिनी-नामिकायां सूक्तिसंग्रह-
टीकायां सुराजपद्धतिः प्रथमा समाप्ता ॥ १ ॥

अथ द्वितीया पद्धतिः ॥ २ ॥

उदयं प्राप्य तीक्ष्णत्वादुदुष्प्रेक्ष्यत्वमुपेयुषः ।

पादान्तिके वसुमतो नहि मानी निषीदति ॥ १ ॥

उदयमिति । तीक्ष्णत्वादुदयम् = उज्जतिमुदयाचलञ्च, प्राप्य दुष्प्रेक्ष्यत्वं =
दुःसहत्वम्, उपेयुषः = प्राप्तवतः, वसुमतः = धनवतः सूर्यस्य च पादान्तिके =
चरणसमीपे किरणान्तिके च नहि मानी हिमसंहतिश्च निषीदति = उपविशति ॥ १ ॥

अनुवेलं निहन्यन्ते यस्य सिन्धोरिवोद्यमाः ।

तं प्रमथ्य श्रियं कोऽपि विपक्षो भूभृदुद्धरेत् ॥ २ ॥

अनुवेलमिति । यस्य सिन्धोरिवोद्यमाः = प्रयत्नाः करलोलाश्च, अनुवेलं =
भृशमनुतोरश्च निहन्यन्ते तं कोऽपि विपक्षः = शत्रुः पक्षरहितश्च, भूभृत् = राजा पर्व-

तच्च प्रमथ्य श्रियं = राज्यसम्पत्तिं लक्ष्मीं चोद्धरेत् । विफलप्रयत्ना राजानः शत्रुभिः
भुजेया इति भावः ॥ २ ॥

आक्रम्य यस्य दोर्दण्डमरिचक्रं प्रकाशते ।

प्राप्नोति पुरुषो लोके स वैकुण्ठ इति प्रथाम् ॥ ३ ॥

आक्रम्येति । यस्य भुजदण्डमाक्रम्य, अरिचक्रं = शत्रुसमूहोऽरयुक्तचक्रम्
प्रकाशते, स लोके वैकुण्ठः = वै = निश्चयेन कुण्ठः = कुण्ठितः, वैकुण्ठलोकस्थश्च पुरुष-
इति प्रथा प्राप्नोति ॥ ३ ॥

प्रभावमीश्वरस्यापि कोदण्डेन निवारयेत् ।

प्राप्नोति विजयश्लाघां नरः पौरुषमाश्रितः ॥ ४ ॥

प्रभावमिति । ईश्वरस्यापि = शिवस्यापि समर्थस्यापि च प्रभावं कोदण्डेन =
लण्डेन को निवारयेत् न कोऽपि, चापेन च निवारयेत्, पौरुषमाश्रितो नरः = अ-
र्जुनो मनुष्यश्च, विजयश्लाघां प्राप्नोति ॥ ४ ॥

बलिना विद्विषे पुंसे पदं दीयेत चेद्भुवि ।

महत्त्वं प्राप्य स्वल्पोऽपि विक्रमेण श्रियं हरेत् ॥ ५ ॥

बलिनेति । बलिना = बलवता बलिनामकेन च विद्विषे पुंसे = शत्रवे विष्णवे
च चेद्भुवि पदं = स्थानं पादपरिमितञ्च दीयेत, स्वल्पेऽपि स महत्त्वं प्राप्य विक्र-
मेण = विशिष्टपदक्रमेण च श्रियं हरेत् ॥ ५ ॥

स्वस्थानादवरोप्येत बलात्पुंसा परेण यः ।

अपारिजातं न प्राहुः पार्थिवं पादपं च तम् ॥ ६ ॥

स्वेति । परेण पुंसा = शत्रुणा विष्णुना च बलाद् यः स्वस्थानादवरोप्येत =
स्वपदाच्छाव्येत, तं पार्थिवं = नृपम्, अपारिजातं = पराजितशत्रुसमूहं न प्राहुः,
पादपञ्च पारिजातवृक्षातिरिक्तं पृथिवीस्थं न प्राहुः ॥ ६ ॥

विरसप्रकृतिर्भूपः सत्त्ववानपि सिन्धुवत् ।

राज्ञा स्वान्तसमुत्थेन क्षोभ्यते मृदुनाऽपि सः ॥ ७ ॥

विरसेति । सत्त्ववान् = बलवान्, प्राहादिप्राणिमानपि विरसप्रकृतिः = अ-
सहृदयस्वभावो भूपः क्षारजलत्वेन विकृतजलस्वभावश्च सिन्धुवत् स्वान्तसमुत्थेन =
निजान्तःप्रकटितेन स्वीयनिकटोत्थितेन च मृदुनाऽपि राज्ञा = नृपेण चन्द्रेण च सः
क्षोभ्यते ॥ ७ ॥

यस्य राज्ञो नवसुधा सेव्या सुमनसां गणैः ।

ध्रुवं बहुलदोषोत्थः क्षयः स्यात्तस्य मण्डले ॥ ८ ॥

यस्येति । यस्य राज्ञः = नृपस्य चन्द्रमसश्च सुमनसां = सहृदयानां देवा-
नाञ्च गणैः, नवसुधा = वसुधा न, नवीनपीयूषधारा च सेव्या तस्य मण्डले ध्रुवं ब-
हुलदोषोत्थः = अधिकदोषसमुत्पन्नः कृष्णपक्षरात्र्युत्थः क्षयः स्यात् । कृष्णपक्षे
चन्द्रमसः क्षयो भवति ॥ ८ ॥

अथः कुर्वन्प्रजाः सर्वा बहुधा महिमोत्वणः ।

राजा पर्वण कस्मिंश्चिद्भवेदहिभयाकुलः ॥ ९ ॥

अथ इति । सर्वाः प्रजा अथः कुर्वन् = तिरस्कुर्वन् नीचैः कुर्वन् बहुधा =
प्रायशः, महिमोत्वणः = ऐश्वर्योन्मत्तः, बहुधामहिमोत्वणः = अधिकतेजःशीत-
लकिरणोत्वणश्च राजा = नृपश्चन्द्रश्च कस्मिंश्चित् पर्वणि = उत्सवे पूर्णिमायां च,
अहिभयाकुलः = सर्पतुल्यशत्रुभयाकुलो राहुभयाकुलश्च भवेत् ॥ ९ ॥

महता करतापेन सर्वं वसु सतां हरन् ।

सम्पूर्णोऽप्यश्नुते राजा कलया क्षयमन्वहम् ॥ १० ॥

महतोत्त । महता करतापेन = राजदेयद्रव्यतापेन, सतां सर्वं वसु = धनं ह-
रन् सम्पूर्णोऽपि राजा, अन्वहं = प्रतिदिनं कलया क्षयमश्नुते, चन्द्रोऽपि सूर्यकरेण
सर्वं जलं हरन् षोडशभागेन क्षयं प्राप्नोति ॥ १० ॥

यो हीनस्य प्रभावेण राजा सन्परिभूयते ।

स तु नक्षत्रगोष्ठीषु तेजस्वीति प्रकीर्त्यते ॥ ११ ॥

यो राजा = नृपश्चन्द्रश्च, हीनस्य = स्वस्मान्मन्यूनस्य जनस्य हि = निश्चयेन
सूर्यस्य च, प्रभावेण परिभूयते, स तु नक्षत्रगोष्ठीषु = राजन्यसमूहेषु तेजस्वीति
प्रकीर्त्यते, चन्द्रोऽपि नक्षत्रगोष्ठीषु तेजस्वीति प्रकीर्त्यते ॥ ११ ॥

दत्त्वा वारं जनाय स्वं दिक्षु गर्जन्ति ये मुहुः ।

तानुत्सेकवतः प्राप्य नन्दन्ति नवनीपकाः ॥ १२ ॥

दत्त्वेति । जनाय वारं = एकवारं जलञ्च स्वं = धनं नैजञ्च दत्त्वा ये मुहु-
र्दिक्षु गर्जन्ति, उत्सेकवतः = गर्वयुक्तानुजर्तश्च तान् प्राप्य वनीपकाः = याचकाः,
न नन्दन्ति, नवनीपकाः = नवीनकदम्बाः, नन्दन्ति । वर्षाकाले तेषां प्रादुर्भावात् १२
कुमुदैश्च कुभूपैश्च वनसङ्कुचितैरपि ।

प्राप्यते सुविकासश्रीराभिमुख्यं गते विधौ ॥ १३ ॥

कुमुदैरिति । कुमुदैश्च कुभूपैश्च = कुत्सितनृपैश्च वनसङ्कुचितैः = जलस-
ङ्कुचितैः वने सङ्कुचितैश्चापि विधौ = चन्द्रमसि दैवे चाभिमुख्यं गते सुविकासश्रीः
प्राप्यते, कुभूपानां भाग्येन समुन्नतिरिति भावः ॥ १३ ॥

भूभुजामम्भुजानां च पत्रकोशवतामपि ।

दोषान्वयाद्यसनिनां सङ्कुचन्ति ध्रुवं श्रियः ॥ १४ ॥

भूभुजामिति । पत्रकोशवतां = वाहनार्थराशिमतां पर्णकुड्मलवतामपि दो-
षान्वयात् = दोषसंघर्षाद्वात्रिसंपर्काच्च व्यसनिनां = दुर्व्यसनवतां, सूर्यविरहदुःखशा-
लिनां भूभुजामम्भुजानाञ्च ध्रुवं श्रियः = राजलक्ष्म्यः शोभाश्च सङ्कुचन्ति ॥ १४ ॥

मिक्षाऽशनो विषादी च सुहृदस्य धनेशितुः ।

न स्तूयते किंपुरुषैरपदानकरः सदा ॥ १५ ॥

भिद्वेति । यस्य धनेशितुः = कुवेरस्य सुहृत्, मिक्षाऽशनः = मिक्षाऽन्नभोजी,
च विषादी = विषादयुक्तो विषभोजी सदाऽपदानकरः = कुत्सितदानदातोदारकर्म-
कर्त्ता च सः किंपुरुषैः कुजनैः, देवविशेषैश्च न स्तूयते अपि तु स्तूयत एव ॥ १५ ॥

क्षिपन्तं मार्गणान् रोषात्कृत्रिमं लुब्धमीश्वरम् ।

प्रपद्य न फलस्याप्त्यै कल्पते कोऽप्यफाल्गुनः ॥ १६ ॥

क्षिपन्तमिति । रोषाद् मार्गणान् = बाणान् याचकांश्च क्षिपन्तं = प्रेषयन्तं
भर्त्सयन्तञ्च कृत्रिमं लुब्धमीश्वरं = शिवं प्रपद्य प्राप्य कोप्यफाल्गुनः = असारयु-
क्तोऽर्जुनातिरिक्तश्च फलस्थ = पाशुपतास्त्रफलस्य प्रयोजनस्य चाप्त्यै न कल्पते ॥ १६ ॥

एकक्षितिभृदुत्पन्नाः सच्छिद्राः कण्टकोत्त्वगाः ।

मिथः संघर्षेणाद्वंशा दहन्ते साधुशाखिमिः ॥ १७ ॥

एकेति । एकक्षितिभृदुत्पन्नाः = एकचूपोत्पन्ना एकपर्वतोत्पन्नाश्च सच्छि-
द्राः कण्टकोत्त्वगाः = कण्टकाकोर्णाः क्षुद्रशत्रुव्याप्ताश्च वंशाः = त्रेणवः कुलानि च मि-
थः सङ्घर्षणात् साधु शाखिमिर्दहन्ते ॥ १७ ॥

दण्डे च कण्टकाक्रान्ते कोशे च प्रथितो नृपः ।

नालं जेतुं कुवलयं मित्रेऽप्यसति पद्मवत् ॥ १८ ॥

दण्ड इति । कण्टकाक्रान्ते = क्षुद्रशत्रुसमन्विते कण्टकव्याप्ते च दण्डे = द-
ण्डनीतौ मृणालदण्डे च कोशे = अर्थराशौ कुड्मके च प्रथितो नृपः पद्मवत् मित्रे =

सुहृदि सूर्ये चासति कुवलयं = पृथ्वीवलयं नीलोत्पलञ्च जेतुं नालम् ॥ १८ ॥

वृताः सर्वासुहृद्भिर्ये द्विजिह्वैर्जिह्वागामिभिः ।

दुर्भूमृतो न सेव्यास्ते जनैर्जीवनकाङ्क्षिभिः ॥ १९ ॥

वृता इति । जिह्वागामिभिः = वक्रगामिभिः सर्वासुहृद्भिः = सर्वाभिः, समस्तप्राणहारिभिश्च द्विजिह्वैः = पिशुनैः सदैश्च ते दुर्भूमृतः = दुष्टराजानः कुपर्वताश्च वृतास्ते जीवनकाङ्क्षिभिः = प्राणकाङ्क्षिभिश्च जनैर्न सेव्याः ॥ १९ ॥

जडेन राज्ञा लब्धेऽपि सकले निजमण्डले ।

विरोध्याक्रम्य गृह्णीयात्तं कदाऽपि महत्तमः ॥ २० ॥

जडेनेति । जडेन = जडप्रकृतिना जन्मप्रकृतिना च राज्ञा = चपेण चन्द्रेण च सकले निजमण्डले लब्धेऽपि कदाऽपि तं विरोध्याक्रम्य महत्तमः = प्रबलः, महान्-न्धकारश्च गृह्णीयात् ॥ २० ॥

द्विपाश्च दुरमात्याश्च प्रवृद्धा यत्र भूमृति ।

तस्यैव शृङ्गभङ्गाय मदात्परिणमन्ति हि ॥ २१ ॥

इति कविराक्षसकृतौ सूक्तिसंग्रहे कुराजपद्धतिर्द्वितीया समाप्ता ॥ २ ॥

द्विपा इति । यत्र भूमृति = चपे पर्वते च दुरमात्याश्च द्विपाश्च प्रवृद्धाः = प्रकर्षेण वयोऽधिकाः प्रवर्धिताश्च भवन्तीति शेषः । हि तस्यैव शृङ्गभङ्गाय = डन्न-तिभङ्गाय शिखरभङ्गाय च मदात् परिणमन्ति ॥ २१ ॥

इति श्रीसोमनाथस्थशास्त्रिविरचितायां प्राज्ञविनोदिनीनामिकायां-
सूक्तिसंग्रहटीकायां कुराजपद्धतिर्द्वितीया समाप्ता ॥ २ ॥

अथ तृतीया पद्धतिः ॥ ३ ॥

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥ १ ॥

गुणेति । बुधो गुणदोषौ गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः = शिवः, इन्दुक्ष्वेडा = चन्द्रकलाविषाविव, पूर्वं = गुणं शिरसा श्लाघते परं दोषं कण्ठे नियच्छति न वक्ष्यत्यर्थः । शिवोऽपि शिरसि चन्द्रं कण्ठे गरलं धारयति ॥ १ ॥

गुणिनो वृत्तविमला महावंशप्रसूतयः ।

मुक्तामयाः प्रकाशन्ते नरा हारा इवोज्ज्वलाः ॥ २ ॥

गुणिन इति । गुणिनः = गुणवन्तः सूत्रवन्तश्च, वृत्तविमलाः = आचारवि-
मला वर्तुलनिर्मलाश्च महावंशप्रसूतयः = उन्नतकुलोत्पन्नाः, महावेणूद्भवाश्च सु-
क्तामयाः = त्यक्तशो मुक्ताप्रचुराश्च नरा हारा इवोज्ज्वलाः = शुचयो निर्मलाश्च
प्रकाशन्ते ॥ २ ॥

साधुसन्तानभाजो ये सन्तः संश्रितनन्दनाः ।

न ते मुञ्चन्ति पञ्चत्वेऽप्यौदार्यं स्वर्द्धुमा इव ॥ ३ ॥

साधिव्रति । ये सन्तः साधुसन्तानभाजः = सज्जनसमूहभाजः, साधुकरप-
वृक्षभाजश्च संश्रितनन्दनाः = आश्रितोपकारका आश्रितेन्द्रोपवनाश्च ते पञ्चत्वे =
मृते पञ्चसङ्ख्यात्वेऽपि स्वर्द्धुमा इवौदार्यं न त्यजन्ति ॥ ३ ॥

स्वयं क्षोभमुपेत्यापि परानामोदयन्ति ये ।

भद्रश्रियस्ते जायन्ते स्वगोत्रस्य प्रसिद्धये ॥ ४ ॥

स्वयमिति । स्वयं क्षोभं = दुःखं सर्पजनितकष्टोपेत्यापि ये परानामोदय-
न्ति = आनन्दयन्ति सुगन्धयन्ति च ते भद्रश्रियः = शोभनलक्ष्म्यः चन्दनानि च
स्वगोत्रस्य = स्वकुलस्य स्वपर्वतस्य च प्रसिद्धये जायन्ते ॥ ४ ॥

मुञ्चन्तश्चापलक्ष्मिं ये स्थिताः पावने पथि ।

घना इवार्द्रहृदयाः प्रयतन्ते दिगन्तरम् ॥ ५ ॥

मुञ्चन्त इति । ये चापलक्ष्मिं = चलस्वभावं विद्युत्कान्तिञ्च मुञ्चन्तः पाव-
ने = पवित्रे पवनसम्बन्धिनि च पथि स्थिताः, आर्द्रहृदयाः = सहृदयाः सजलहृद-
याश्च ते घना इव दिगन्तरं प्रयतन्ते ॥ ५ ॥

प्रकृष्टजातरूपश्रीमनेन च महत्तरः ।

एक एव महाघेषु भवेत्सर्वोत्तरो भुवि ॥ ६ ॥

प्रकृष्टेति । प्रकृष्टजातरूपश्रीः = अत्यन्तोत्पन्नरूपसम्पत्तिः प्रकृष्टसुवर्णका-
न्तिश्च, मानेन = अभिमानेन परिमाणेन च महत्तरः, महाघेषु = बहुमूल्येषु श्रे-
ष्ठेषु चैक एव भुवि सर्वोत्तरः = सर्वोत्कृष्टो भवेत् ।

मणयः सुधियश्चापि निसर्गोदग्रतेजसः ।

अन्तस्त्रासेन निर्मुक्ता राज्ञां स्युर्हृदयङ्गमाः ॥ ७ ॥

मणय इति । निसर्गोदग्रतेजसः = स्वभावोन्नततेजसः, मणयः सुधियश्चापि
अन्तस्त्रासेन = दोषेण भयेन च निर्मुक्ताः = रहिता राज्ञां हृदयङ्गमाः = प्रियाः स्युः ॥ ७ ॥

मुक्तामृणालसुधियां निर्मलानां निसर्गतः ।

क्षुद्रं यदि श्याद्यच्छुद्रं तद्गुणैरपिधीयते ॥ ८ ॥

मुक्तेति । निसर्गतः = स्वभावतो निर्मलानां मुक्तामृणालसुधियां यदि क्षुद्रं = मेघु
लघु क्षिद्रं = दूषणं रन्ध्रञ्च यत्स्यात् तद्, गुणैस्तन्नुभिश्च, अपिधीयते = मान
निहूयते ॥ ८ ॥

विवृण्वन्ती पुरस्तैक्ष्ण्यं पृष्ठतः कुर्वती गुणान् ।

कर्णान्विध्यति लोकस्य सूची वा सूचकस्य वाक् ॥ ९ ॥

विवृण्वन्तीति । पुरस्तैक्ष्ण्यं = तीक्ष्णतां विवृण्वन्ती = प्रकाशयन्ती, पृष्ठतोक्ष्ण
गुणान् = साधुस्वभावान् तन्तून् कुर्वती लोकस्य कर्णान् सूची विध्यति वा सूचकस्य वि
खलस्य वाक् । कर्णवेधनसमये सूच्यप्येवंविधा भवति ॥ ९ ॥

महागोत्रेषु सज्जाता मृदवो येऽपि ते घनाः ।

स्वजीवनव्ययेनापि बहुधान्योपकारिणः ॥ १० ॥

महेति । महागोत्रेषु = महाकुलेषु पर्वतेषु च सज्जाता मृदवः = सहृदयाः, दस
नाः = मेघाः, अपि ये ते स्वजीवनव्ययेनापि = स्वप्राणदानेनापि स्वजलदानेनापि बर्ग
हुधान्योपकारिणः = बहुशः परोपकारिणो बहुशस्योपकारिणश्च भवन्तीति शेषः ॥ १० ॥

भुवनोत्तरकल्पानां भोगेष्वव्यभिचारिणाम् ।

केदाराणां प्रकृष्टानां न तृप्यन्ति कुटुम्बिनः ॥ ११ ॥

भुवनेति । भुवनोत्तरकल्पानां भोगेष्वव्यभिचारिणां प्रकृष्टानाम् = सन्नतानां
प्रकर्षेण कृष्टानाञ्च केदाराणां = दाराणां विषये के, क्षेत्राणाञ्च, कुटुम्बिनो न तृप्य-
न्ति, अपि तु सर्वे तृप्यन्ति ॥ ११ ॥

प्रासादातिशयेनाशु विस्फुरत्सर्वसम्पदः ।

नदीनां भङ्गवन्तोऽपि साधवः सिन्धवो यथा ॥ १२ ॥

प्रासादेति । प्रासादेषु हर्म्येष्वतिशयेनाधिक्येनाशु विस्फुरत्सर्वसम्पदो ये-
षान्ते, सिन्धुपक्षे-स्वच्छतमेन विलसद्विद्रुमादयः साधवः सिन्धव इव भङ्गवन्तोऽ-
पि = जयविपर्ययवन्तोऽपि तरङ्गवन्तोऽपि च नदीनाः = न दीनाः, नदीभिनाः
स्वामिनश्च ॥ १२ ॥

पार्श्वे वसन्तं कामेषुसाधकं सहचारिणम् ।

दृष्ट्वाऽपि कः पुमान्हृष्यन्नालपेन्मधुरां गिरम् ॥ १३ ॥

पाद्वर्च इति । पाद्वर्च वसन्तं = तिष्ठन्तं कामेषु = इच्छासु साधकं सहचारि-
णं = मित्रं दृष्ट्वाऽपि कः पुमान् हृष्यन्मधुरां गिरं = वचनं नालपेत्, अपरपक्षे-का-
= मेषुसाधकं = कन्दर्पवाणसाधकं सहचारिणं वसन्तं = वसन्तर्तुं पाद्वर्चं दृष्ट्वा हृष्यन् पु-
= मान् पिकः = पुँस्कोकिलः, मधुरां गिरमालपेत् ॥ १३ ॥

अशेषचक्षुःश्रवणप्रतिकूलो भवन्नपि ।

विनतानन्दहेतुर्यः स पुमानाप्तनन्दनः ॥ १४ ॥

अशेषेति । अशेषचक्षुःश्रवणप्रतिकूलः = समप्रसर्पप्रतिकूलः समस्तचक्षुःश्र-
वणवाण्यां रहितश्च भवन्नपि यो विनताऽऽनन्दहेतुः = गरुडमातुरानन्दकारणम्,
कस्विनतानां = नम्राणामानन्दकारणश्च स पुमानाप्तनन्दनः = सज्जनपुत्रः ॥ १४ ॥

शब्दशक्त्यैव कुर्वाणा सर्वदानवनिवृत्तिम् ।

काव्यविद्या श्रुतिगता स्यान्मृतस्यापि जीविनी ॥ १५ ॥

शब्देति । शब्दशक्त्या = शब्दमहिम्नैव सर्वदानवनिवृत्तिः = सर्वदा नवीनप्रमोदं,
सर्वराक्षसप्रमोदश्च कुर्वाणा श्रुतिगता = कर्ममार्गगता काव्यविद्या = साहित्यविद्या भा-
वगवविद्या च मृतस्यापि = प्राणरहितस्यापि च जीविनी = जीवनदात्री, मार्गवोक्त-
१५ मृतसजीवनविद्यया मृतानां दैत्यानां पुनर्जीवनं जातम् ॥ १५ ॥

अनेकवर्णपदतां चाविवर्ध्यादव विभ्रती ।

अभ्रान्तेषु सदासारसङ्गिषु स्यात्स्फुरद्गुणा ॥ १६ ॥

अनेकेति । अनेकवर्णपदतां = बह्वक्षरस्थानतामनेकशुक्लादिवर्णपदताश्च विभ्रती
वाग् विद्युदिव सदा सारसङ्गिषु = नित्यसत्यसम्पर्किषु धाराः स्पातयुक्तेषु च, अभ्रा-
न्तेषु = भ्रान्तिरहितेषु जनेषु मेघभ्रान्तेषु च स्फुरद्गुणा = विकसद्गुणा स्यात् ॥ १६ ॥

गूढभावास्पदत्वेन यदनादेयवद्भवेत् ।

न जानते तत्कवयो गूढं सारस्वतामृतम् ॥ १७ ॥

गूढेति । गूढभावास्पदत्वेन = गूढाभिप्रायाकृतित्वेन प्रच्छन्नचेष्टास्थानत्वेन च
यत् सारस्वतामृतं = वचनामृतं तदाख्यनदीविशेषजलञ्च, अनादेयम् = अश्रद्धेयं
नदीजलमिहवच्च भवेत् तत् कवयः = विद्वांसो जलपक्षिणश्च न जानते ॥ १७ ॥

क्षीणस्नेहे निशान्तेषु मुञ्चन्स्वां जनसंहतिम् ।

आत्मन्याप्तवृत्तिर्योगी निर्वाणं याति दीपवत् ॥ १८ ॥

क्षीयेति । निशान्तेषु = गूढेषु रात्र्यवसानेषु च क्षीणस्नेहः = क्षीणप्रीतिः, क्षीण-

तैलः स्वाञ्जनसंहतिं स्वजनसमुदायं स्वीयकज्जलसमुदायञ्च मुञ्चन्, आत्मनि, आत्-
रुचिः=प्राप्तप्रीतिः प्राप्त कान्तिश्च योगी दीपवन्निर्वाणं=मोक्षमुपशमं च याति ॥ १८ ॥

निर्मुक्तभोगशुचिता क्षमया मूर्ध्नि सज्जतिः ।

महिम्ना चाप्यहीनत्वं न ह्यशेषस्य विद्यते ॥ १९ ॥

निर्मुक्तेति । निर्मुक्तभोगशुचिता=निर्मुक्तः=निर्भोकरहितो यो भोगः सन्निवृत्तः ।
शरीरस्तेन शुचिता, परित्यक्तभोगस्तेन शुचिता च । क्षमया=पृथिव्या क्षान्त्या ।
मूर्ध्नि सज्जतिः, महिम्ना चाप्यहीनत्वं=सर्वेश्वरत्वमुत्कृष्टत्वञ्च नहि, अशेषस्य=

शेषभिन्नस्य समग्रस्य जनस्य च विद्यते ॥ १९ ॥

पश्यन्मध्यस्थया दृष्ट्या कामं द्रुह्यन्तमप्यरिम् ।

अनङ्गीकृत्य यः शास्येत्सत्यमीश्वर एव सः ॥ २० ॥

पश्यन्निति । द्रुह्यन्तमप्यरिं कामं=यथेच्छं कर्त्तव्यञ्च मध्यस्थया=उदात्त-
नया भालस्थया च दृष्ट्या पश्यन्ननङ्गीकृत्य=अस्वीकृत्याशरीरीकृत्य च यः शास्त्रे-
स एव सत्यमीश्वरः=प्रभुः शिवश्च ॥ २० ॥

योगिधीरर्कदीप्तिश्च प्राचीनतमसः क्षयात् ।

क्रमाद्दीप्त्या परां काष्ठां याति कामं विहायसा ॥ २१ ॥

इति कविराक्षसकृतौ सूक्तिसंग्रहे सुजनपद्धतिस्त्वृतीया समाप्ता ॥ ३ ॥

योगीति । प्राचीनतमसः=प्राचीनतमोगुणस्य प्राचीनान्धकारस्य च क्षयात्
योगिधीरर्कदीप्तिश्च=सूर्यकान्तिश्च क्रमाद्दिहायसा=गगनेन सा प्रसिद्धा योगिध-
कामं विहाय च क्रमाद्दीप्त्या परां काष्ठाम्=अद्वितीयां पूर्वदिशाञ्च याति ॥ २१ ॥

इति श्रीसोमनाथरथशास्त्रिकृतायां प्राज्ञविनोदिनीनामिकायां
सूक्तिसंग्रहटीकायां सुजनपद्धतिस्त्वृतीया समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी पद्धतिः ॥ ४ ॥

अलकाश्च खलाश्चैव मूर्ध्नि भोरुजनैर्धृताः ।

उपर्युपरि सत्कारेऽप्याविष्कुर्वन्ति वक्रताम् ॥ १ ॥

अलका इति । भोरुजनैः=भयशीलैरबलाजनैश्च मूर्ध्नि धृता अलकाश्च ख-
लाश्चैव सत्कारेऽपि स्नेहादिभिरिति शेषः, उपर्युपरि=क्रमतो वक्रतामाविष्कुर्वन्ति-
प्रकटयन्ति ॥ १ ॥

गुणानार्त्तिपरास्तीत्वा धनिनो धन्विनो यथा ।

निघ्नन्ति हृदयं दूसा विदुषां विद्विषामिव ॥ २ ॥

गुणानिति । आर्त्तिपरान्=पीडापरान् धनुष्कोटिपरांश्च गुणान्=गुणस-
मूहान्मौर्वींश्च नीत्वा दूसाः=गर्विताः, धनिनो धन्विन इव विदुषां हृदयं विद्विषा-
मिव निघ्नन्ति ॥ २ ॥

महाप्रभञ्जनं प्राप्य स्वान्तेषु कलुषीकृताः ।

प्रतिकूलं विचेष्टन्ते नीचाः केऽपि जडाशयाः ॥ ३ ॥

महेति । स्वान्तेषु=चित्तेषु मध्येषु च कलुषीकृताः=आविलीकृताः केऽपि
नीचाः, जडाशयाः, जलाशयाश्च, महाप्रभञ्जनं=तेजस्विनं जनं महापवनञ्च प्राप्य
प्रतिकूलं=विपरीतं कूलं प्रति च विचेष्टन्ते ॥ ३ ॥

प्रियार्थतृष्णामापाद्य विप्रलम्भेन खेदयन् ।

विनाऽपि विग्रहं लोकान् कामवद्वाधते खलः ॥ ४ ॥

प्रियेति । प्रियार्थतृष्णाम्=अभीष्टधनतृष्णां वत्कलुषाञ्च, आपाद्य विप्रलम्भे-
=वञ्चनेन वियोगेन च खेदयन्, विग्रहः=गुह्यं शरीरञ्च विनाऽपि खलः=दुष्टः
कामवद्=कन्दर्पवद् लोकान् बाधते । खलवाधावत् कन्दर्पबाधेति भावः ॥ ४ ॥

पुरुषा विवरं प्राप्य केऽप्यलक्षितसम्भवाः ।

शोषयन्ति महावंशान्मुखे तीक्ष्णा घुणा इव ॥ ५ ॥

पुरुषा इति । अलक्षितसम्भवाः=अदृष्टोत्पत्तयः, जारजाश्च । केऽपि मुखे
तीक्ष्णाः पुरुषाः, विवरं=छिद्रं दोषञ्च प्राप्य महावंशान्=महन्ति कुलानि विपुलवेषु-
रमांश्च घुणाः=कीटविशेषा इव शोषयन्ति ॥ ५ ॥

अदाक्षिण्यादतीवोग्राः पचना इव दुर्जनाः ।

गुरुनपि प्रतिक्षेप्तुं प्रयतन्ते क्षमाभृतः ॥ ६ ॥

अदाक्षिण्यादिति । अदाक्षिण्यात्=दक्षिणेतरेदिगुञ्जवात् क्रूराच्चोदप्राः
पचना इव दुर्जना अपि गुरुन=गुरुत्वयुक्तान् श्रेष्ठैश्च क्षमाभृतः=पर्वतान् क्षमाशी-
लश्च प्रतिक्षेप्तुं=पातयितुं तिरस्कृतुञ्च प्रयतन्ते ॥ ६ ॥

मूर्खाश्च मुकुराश्चैव भृशं भूत्यवलेपिनः ।

परेषामनुरूपाणि विपर्यासेन गृह्णते ॥ ७ ॥

मूर्खाश्चेति । भूत्यवलेपिनः=सम्पत्तिगर्वशालिनो भस्मलेपिनश्च मूर्खाश्च

मुकुराश्चैव मृशम् = अत्यर्थं परेषामनुकृपाणि = तुल्यानि प्रतिविम्बानि च विपर्या-
सेन = प्रातिकूल्येन गृह्यते ॥ ७ ॥

मधुव्रताश्च मूर्खाश्च रजसा रुक्षतां गताः ।

नित्यमाक्रम्य गृह्णन्ति सारं सुमनसां सुखात् ॥ ८ ॥

मधुव्रताश्चेति । रजसा = परागेन रजोगुणेन च, रुक्षतां = निस्तेहतां
गताः, मधुव्रताश्च मूर्खाश्च नित्यमाक्रम्य सुमनसां = पुष्पाणां सहृदयानाञ्च सुखात्
सारं = मधु, उत्कृष्टञ्च गृह्णन्ति ॥ ८ ॥

आसाद्य मन्दरागोऽपि भुजङ्गेनातिसङ्गतिम् ।

तद्भोगात्तु भ्रमन्कष्टं प्राप्नोति विषमन्ततः ॥ ९ ॥

आसाद्येति । मन्दरागः = भीमस्नेहः, मन्दराचलश्चापि भुजङ्गेन = विटेन सप्रेण
चातिसङ्गतिमासाद्य = प्राप्य, तद्भोगात्तु भ्रमन् विषमं = भयङ्करं कष्टं ततः प्राप्नोति,
अचलोऽपि कष्टं यथा स्यात्तथाऽन्ततो भोगात् = सर्पसुखात् विषं = गरलं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

दुर्भृत्यो दुरुपानञ्च प्राप्यापि स्नेहसत्क्रियाम् ।

स्वामिनः पदभङ्गाय स्वकाठिन्येन कल्पते ॥ १० ॥

दुर्भृत्य इति । स्नेहसत्क्रिया = प्रेमसत्कारं तैलसत्क्रियाञ्च प्राप्यापि दुर्भृत्यो-
दुरुपानञ्च स्वामिनः = प्रभोः पदभङ्गाय = स्थानभङ्गाय चरणभङ्गाय च स्वकाठि-
न्येन कल्पते = प्रभवति ॥ १० ॥

अपथेनैव यो मोहादधः सारायते स्वयम् ।

नीचोपसर्पणवशात्स पतेद्वंशवानपि ॥ ११ ॥

अपथेनेति । यः स्वयं मोहाद् = अज्ञानात्, अपथेनैव = कुमार्गेणैव, अधः
सारायते = अधोगमनशीलो भवतीत्यर्थः । स नीचोपसर्पणवशाद्वंशवान् = गुल्मवान्
सन्तानवानपि पतेत् ॥ ११ ॥

मन्दस्तीक्ष्णरुचिः पापः कुजन्मा यश्च देहिनाम् ।

दुःखाय जन्म भजते निधनं चेति विस्मयः ॥ १२ ॥

मन्देति । मन्दः = मूढः शनैश्चरश्च, तीक्ष्णरुचिः = तीक्ष्णमिलाषः सूर्यश्च
पापः, यश्च कुजन्मा = कुत्सितजन्मा मङ्गलश्च, देहिनां = प्राणिनां दुःखाय जन्म
निधनं = मरणमस्तञ्च भजत इति विस्मयः ॥ १२ ॥

जनित्वाऽप्युन्नते वंशे वक्राः के चन कण्टकाः ।

कुर्युर्जनपदकलेशं साधुमार्गस्य दूषकाः ॥ १३ ॥

जनित्वेति । के चन वकाः = कण्टकाः, वकाकृतयश्च, साधुमार्गस्य = सज्ज-
नाङ्गीकृतपथस्य राजमार्गस्य च दूषकाः कण्टकाः = शुद्रशत्रवः कण्टकाश्चोन्नते यथे =
कुले वेणौ जनित्वाऽपि जनपदकलेशं = देशकलेशं जनचरणकलेशञ्च कुर्युः ॥ १३ ॥

इवपक्षमवधुन्वन्तः परानाशु विशन्ति ये ।

गुणोज्झितत्वात्तेभ्योऽपि च्यवन्तेऽत्र शरा इव ॥ १४ ॥

इवपक्षेति । स्वपक्षम् = आत्मीयं स्वाश्रयश्चावधुन्वन्तः = दम्पयन्तः, ये प-
रान् = शत्रूनां विशन्ति शरा इव = वाणा इव, गुणोज्झितत्वाद् = दयाऽऽदिगुणो-
ज्झितत्वाच्चात्र च्यवन्ते ॥ १४ ॥

नित्यमक्षिगतस्यापि दुर्जनस्याञ्जनस्य च ।

न लक्षयितुमाकारः शक्यः स्यात्स प्रवेशतः ॥ १५ ॥

नित्येति । नित्यं = निरन्तरम्, अक्षिगतस्य = द्वेष्ट्यस्य लोचनगतस्यापि-
दुर्जनस्याञ्जनस्य च प्रवेशतः = प्रकर्षेणाकृतितः संलग्नश्च स प्रसिद्ध आकारो लक्ष-
यितुं = दर्शयितुं न शक्यः, जनैरिति शेषः ॥ १५ ॥

नौश्च दुर्जनजिह्वा च प्रतिकूलं विसर्पिणी ।

प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निर्मिता ॥ १६ ॥

नौश्चेति । प्रतिकूलं = कूलं कूलं तटं तटं प्रतीति प्रतिकूलं विपरीतञ्च विस-
र्पिणी = प्रसरणशीला नौश्च दुर्जनजिह्वा च लोकानां प्रतारणाय = प्रकर्षेण तारणाय
वधनाय च दारुणा = काष्ठेन भयङ्करी च केन = ब्रह्मणा प्रश्नेऽपि निर्मिता ॥ १६ ॥

लक्षयित्वैव लुब्धेशाः किञ्चिद्रूपं भयानकम् ।

मार्गणानां प्रवर्त्तन्ते क्षयायानपराधिनाम् ॥ १७ ॥

लक्षयित्वेति । लुब्धेशाः = कृपणेशा व्याधेशाश्च किञ्चिद्भयानकं = भयावहं
रूपम् = आकृतिं सत्त्वञ्च लक्षयित्वैव = दर्शयित्वैव लक्षं कृत्यैव चानपराधिनां मा-
र्गणानां = याचकानां शराणाञ्च क्षयाय = नाशाय व्ययाय च प्रवर्त्तन्ते ॥ १७ ॥

नीतोऽप्यभ्यन्तरत्वेन जनैः प्राणसमानताम् ।

खलो वायुरिचारूपो दुर्ग्रहः स्पर्शनं विना ॥ १८ ॥

नीत इति । अभ्यन्तरत्वेन जनैः प्राणसमानतां = प्राणतुल्यतामभेदताञ्च
नीतोऽपि, अरूपः = आकाररहितः स्वभावरहितश्च वायुरिव खलः स्पर्शनं =

स्पर्शप्रत्यक्षं दानञ्च विना दुर्ग्रहः दुःखेन प्रीतुं शक्यः ॥ १८ ॥

मृदवोऽपि सदा मोदहेतवोऽप्यमला अपि ।

नातिश्लाघ्याः सुमनसो जनैर्जातिविवर्जिताः ॥ १९ ॥

मृदव इति । मृदवः=सोमलाः सरला अपि सदा मोदहेतवः=सद्गन्धहेतवः
सदानन्दहेतवश्चापि, अमलाः=निर्मला अपि सुमनसः=पुष्पाणि सहृदयाश्च जनै-
र्जातिविवर्जिताः=मालतीभिश्च जातिवद्विष्कृताश्च नातिश्लाघ्याः=नातिप्रशंसनीयाः १९

कृपणेन कथंकारं कृपाणः सह गण्यते ।

परेषां दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति ॥ २० ॥

कृपणेनेति । कृपणेन=लुब्धेन सह कृपाणः=खन्नः कथंकारं गण्यते, यः
कृपाणः परेषां=शत्रूणां दानसमये=अवलण्डनसमये स्वकोशं=स्वपिधानं विमु-
ञ्चति । कृपणस्तु परेषां दानकाले स्वार्थौघं न विमुञ्चति । अत एव न साम्यम् २०

जडाशयस्य हृदये कामः सोम इवोत्थितः ।

बह्वीरपि क्षपाः प्राप्य क्षयं याति नभोगतः ॥ २१ ॥

जडेति । जडाशयस्य=मन्दबुद्धेः समुद्रस्य च हृदये=अन्तःकरणे मध्ये च सोम-
इवोत्थितः कामः=कन्दर्पः, यो भोगतो बह्वीरपि क्षपाः रात्रीः, प्राप्य क्षयम्=उपशमं
न याति, सोमोऽपि नभोगतो बह्वीः कृष्णपक्षीयाः क्षपाः प्राप्य क्षयं याति ॥ २१ ॥

भ्रमेण सहितं नीचगत्वाऽऽदाय तु जीवनम् ।

क्षेत्रे दत्ते घटीयन्त्रमक्षेत्रे बालिशो जनः ॥ २२ ॥

इति कविराक्षसकृतौ सूक्तिसंग्रहे कुजनपद्धतिश्चतुर्थी समाप्ता ॥ ४ ॥

भ्रमेणेति । भ्रमेण=भ्रमणेन भ्रान्त्या च सहितं नीचैरधो गत्वा जीवनं=जलं
प्राणाश्वादाय तु घटीयन्त्रम्=अरवद्व्यन्त्रं क्षेत्रे=क्षेत्रे दत्तो, बालिशः=मूर्खो जनः,
अक्षेत्रे=कुपात्रे दत्तो ॥ २२ ॥

इति श्रीसोमनाथरथशास्त्रिचित्तायां प्राज्ञविनोदिनीनामिकायां सूक्तिसंग्रह-
टीकायां सुजनपद्धतिश्चतुर्थी समाप्ता ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी पद्धतिः ॥ ५ ॥

वात्ये कामप्रवृद्धस्तु वृद्धः स्यादधिको जडः ।

स्वान्ते च कृष्णरूपश्चेत्पूज्यो राजा द्विजन्मनाम् ॥ १ ॥

वात्य इति । वात्ये=वालकाले, कामप्रवृद्धः=यथेच्छं प्रवृद्धस्तु वृद्धः स्यादधिको-
जलः=मूर्खो जलदपश्च राजा=नृपश्चन्द्रश्च स्वान्ते=मनसि मध्ये च चेत् कृष्ण-
रूपः=ध्यानेन कृष्णमयः कलङ्करूपश्च तर्हि द्विजन्मना=ब्राह्मणानां पूज्यो भवति ॥ १ ॥

शुचेर्यस्य द्विजेन्द्रस्य हृदयं हरिणाश्रितम् ।

विराजति पदे विष्णोरतिक्रम्याशुभानि सः ॥ २ ॥

शुचेरिति । शुचेः=पवित्रस्य यस्य द्विजेन्द्रस्य=ब्राह्मणस्य चन्द्रस्य च
हृदयं हरिणाश्रितं=विष्णुना व्याप्तं मृगाध्यासितञ्च विद्यत इति शेषः । सोऽशुभा-
नि=अमङ्गलान्यतिक्रम्य विष्णोः पदे=दरेश्वरणे आकाशे च विराजते ॥ २ ॥

क्षुद्रान्हित्वा सवयसोऽप्यप्रसन्नाञ्जलाशयान् ।

विप्रस्थितो हंस इव प्राप्नुयान्मानसं शुभम् ॥ ३ ॥

क्षुद्रानिति । सवयसः=समवयस्कान् पक्षियुक्तांश्च क्षुद्रान् अप्रसन्नान्, ज-
लाशयान् जडाशयांश्च हित्वा विप्रस्थितः=ब्राह्मणनिष्ठे स्थितो विशेषेण प्रस्थितश्च
जनो हंस इव शुभं मानसं=चित्तं सरोवरञ्च प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

वसन्नप्यवदातानां द्विजानां सविधे सदा ।

रागानुबन्धमधरो न कदा चिद्विमुञ्चति ॥ ४ ॥

वसन्निति । अवदातानां=शुभ्राणां पवित्राणाञ्च द्विजानां=दन्तानां ब्राह्म-
णानाञ्च सविधे सदा वसन्, अधरः=ओः, हीनश्च रागानुबन्धं=लोहितानुबन्धं
मात्सर्यानुबन्धञ्च कदा चिन्न विमुञ्चति ॥ ४ ॥

द्विजेन्द्रोऽपि कलाढ्योऽपि कामचारी भवेत्सदा ।

नित्यं निमज्जन्नप्यब्धौ नान्तःशुद्धो भवत्यलम् ॥ ५ ॥

द्विजेन्द्र इति । द्विजेन्द्रोऽपि=ब्राह्मणोऽपि चन्द्रोऽपि च कलाढ्योऽपि=चतुः-
षष्ठीकलानिपुणोऽपि सम्पूर्णोऽपि च यदि सदा कामचारी=स्वेच्छाचारी भवेत् तदा-
ऽब्धौ नित्यं निमज्जन्नपि नन्तःशुद्धः शुद्ध, अन्तःकरणः कलङ्कविकलश्चालं भवति ॥ ५ ॥

वेदत्रयमयो यः स्यात्सोऽपि हीनः क्षणान्नवेत् ।

स्वस्यैव रुच्या पीतायां वारुण्यां सत्पथाच्च्युतः ॥ ६ ॥

वेदेति । वेदत्रयमयः=सूर्यस्त्रिवेदो ब्राह्मणश्च यः स्यात् सोऽपि क्षणाद्हीनो-
भवेत् । स्वस्यैव रुच्या=कान्त्या स्पृहया च पीतायां=पीतवर्णायां वारुण्यां=वरुण-

दिशि सूर्यः सप्तपथात् = गगनाच्छ्रुतः = अस्तंगतः, ब्राह्मणेऽपि पीतायां वाङ्मन्या-
सन्मार्गाच्छ्रुतो भवति ॥ ६ ॥

देवाश्च भूमिदेवाश्च नित्यमप्यमृताशनाः ।

ह्रीयन्ते स्वाधिकारात्ते ये सेवन्ते न वासवम् ॥ ७ ॥

देवादचेति । नित्यमप्यमृताशनाः = पीयूषाशना अयाचितान्नभोजिनश्च
देवाश्च भूमिदेवाश्च = ब्राह्मणाश्च तेऽपि स्वाधिकांरादीयन्ते ये वासवम् = इन्द्रं न
सेवन्ते विप्रा अपि ये न वासवं = नवीनमयं सेवन्ते तेऽपि स्वाधिकांरादीयन्ते ॥ ८ ॥

दृष्ट्वाऽग्रे भूभृतः कन्यां शमस्थोऽपि विकारवान् ।

अतनुं काममातन्वन्नष्टात्मेत्युच्यते बुधैः ॥ ८ ॥

दृष्ट्वेति । अग्रे भूभृतः = राज्ञः पवर्तस्य च कन्यां दृष्ट्वा शमस्थोऽपि वि-
कारवान्, भूवेति शेषः । कामं = कन्दर्पम्, अतनुं = विशालम्, अतन्वन् =
विस्तारयन् बुधैर्नष्टात्मेत्युच्यते अपरपक्षे - काममशरीरमातन्वन्, अष्टात्मा = अष्ट-
मूर्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ ८ ॥

द्विजः सुमनसो हित्वा भृङ्गवह्नालिप्सया ।

आश्रयन्नृपमातङ्गान्सीदेच्छ्रुतिनिषेधतः ॥ ९ ॥

द्विज इति । द्विजः = ब्राह्मणः, भृङ्गवत् = भ्रमरवद्, दानलिप्सया = मद-
जलस्पृहया दानस्पृहया च सुमनसः = पुष्पाणि देवांश्च त्यक्त्वा नृपमातङ्गान् = नृप-
श्रेष्ठान् नृपगर्जांश्चाश्रयन् श्रुतिनिषेधतः = वेदनिषेधतः कर्णनिषेधतश्च सीदेत् । राज-
दानग्रहणं धर्मशास्त्रे निषिद्धम् ॥ ९ ॥

अधिगम्याशु गोलक्ष्यमेकः शाम्यति मार्गणः ।

अनुरोधस्थिरतया न च शक्यप्रतारणः ॥ १० ॥

अधिगम्येति । एकः = प्रसिद्धः आशुगः = शीघ्रगामी, मार्गणः = शरः, लक्ष्यं =
वेधमधिगम्य शाम्यति, अपरस्तु मार्गणः = याचकः, आशु = शीघ्रं गोलक्ष्यं = चक्षु-
रिन्द्रियलक्ष्यमधिगम्य न शाम्यति, केवलावलोकनेनातितुष्टो भवतीत्यर्थः । अतो-
ऽनुरोधस्थिरतया = अनुरोधाधिक्येन शक्यप्रतारणः = वञ्चयितुं शक्यः, न च
भवतीति शेषः ॥ १० ॥

साध्वी सरिच्च पत्यौ स्याद्विरसेऽप्यपराङ्मुखी ॥ ११ ॥

साध्वीति । साध्वी = पतिव्रता स्त्री सरिच्च पत्यौ विरसे = रसहीने क्षारेऽप्य-

पराङ्मुखी=संमुखी नास्यात् । विरसं पतिं न त्यजन्तीति भावः । अपरार्धस्तु खण्डितः ॥ ११ ॥

पितृपत्यभिगुप्ताऽपि या लङ्का धवगामिनी ।

सर्वदैव क्रियाऽनर्हा सा स्त्री दिगिव दक्षिणा ॥ १२ ॥

पितृपत्येति । या पितृपत्यभिगुप्ताऽपि=जनकोद्वाहकर्तृभ्यां रक्षिताऽपि, यमपालिताऽपि चालं काधवगामिनी=जारं प्रत्यभिसारिणी, लङ्काधवगामिनी,=रावणगामिनी च सा स्त्री दक्षिणा दिगिव सर्वदैव क्रियाऽनर्हा भवतीति शेषः ॥ १२ ॥

इदानीं सूक्तिसंग्रहकर्ता कविः स्वीयं परिचयं लिखति—

कविविद्यादुराधर्षोऽथो राक्षस इवापरः ।

दक्षिणस्थो लब्धवर्णो विख्यातः कविराक्षसः ॥ १३ ॥

कवीति । कविविद्यादुराधर्षः=भार्गवविद्यया धर्षणानर्हः । साहित्ये प्रौढः, अपरः=अन्यः, राक्षसः=दैत्यः, इव दक्षिणस्थः=दक्षिणदेशस्थः, लब्धवर्णः=विचक्षणः, कविराक्षसो विख्यातः=प्रसिद्धः ॥ १३ ॥

प्रसादार्थं सुमनसां संतोषार्थं सभासदाम् ।

पाण्डित्यं ख्यापयंस्तेन कृतोऽयं सूक्तिसंग्रहः ॥ १४ ॥

इति प्रकीर्णपद्धतिः पञ्चमी समाप्ता ॥ ५ ॥

प्रसादार्थमिति । सुमनसां=सहृदयानां, प्रसादार्थं=प्रसन्नताऽर्थं, सभास-
दां=सभाऽऽसीनानां संतोषार्थम्=आनन्दाय, तेन=राक्षसेन पाण्डित्यं ख्यापयन्=
प्रकटयन्, अयं सूक्तिसंग्रहः कृतः ॥ १४ ॥

इति सोमनाथरथशास्त्रिकृतायां प्राज्ञविनोदिनी-नामिकायां सूक्तिसंग्रह-

टीकायां प्रकीर्णपद्धतिः पञ्चमी समाप्ता ॥ ५ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

श्रीमज्जगन्नाथपुरीनिवासी श्रीमज्जगन्नाथरथशास्त्रिणः

सुतः सदासेवितसोमनाथः शास्त्री द्विजन्मोत्कलसोमनाथः ॥ १ ॥

श्रीराक्षसाह्वेन कवीश्वरेण-विलष्टे कृते सूक्तिमये प्रबन्धे

प्रापूरयत् प्राज्ञविनोदिनीति-व्याख्यां दिनाङ्काङ्ककुसंमितेऽब्दे ॥ २ ॥

द्वितीय संस्करण ।

प्रकाशित हो गया ॥

काशीस्थ ग० सं० कालेज सर्वविधमध्यमचतुर्थेखण्ड में तथा
कलकत्ता साहित्योपाधिपरीक्षा के द्वितीयपत्रमें निर्धारित

‘प्रबोधिनी’ और ‘प्रकाश’ दो टीकाओं के सहित

स्वप्नवासवदत्त नाटक-

अन्य संस्करणों से इस संस्करण की विशेषतायें-

मूल ग्रन्थ की कठिनाई को दूर करने के लिए “प्रबोधिनी” नामक संस्कृत व्याख्या में अन्वय, विग्रह, पर्याय, सुन्दर अर्थ, भावार्थ, कोश, अलङ्कार, छन्द, नाट्य-लक्षण आदि विषय और साथ ही साथ “प्रकाश” नामक प्राज्ञल भाषा टीका भी रख दी गयी है । इस कारण यह ग्रन्थ इतना सरल हो गया है कि साधारण बुद्धि सम्पन्न विद्यार्थी भी बिना गुरु के पास गये ही इसे पढ़, भली भाँति समझ सकता है ।

सब से बड़ी बात-

तो यह है कि ग्रन्थ के आदि में अति सरल संस्कृतमयी विस्तृत भूमिका भी दी गयी है । जिससे ग्रन्थकार का समय उसकी विशेषतायें और प्रस्तुत ग्रन्थ की मननीय समालोचना का काम बड़े सरल ढंग से हल हो गया है । कथासरित्सागर, तथा बृहत्कथामञ्जरी के वे तरंग भी उद्धृत कर दिये गये हैं कि जिनका कथानक इस ग्रन्थ के कथानक के अनुसार है । इन विशेषताओं के अतिरिक्त संस्कृत तथा भाषा दोनों ही में सरल रीति से कथासार भी लिख दिया गया है, जिससे संक्षेप में इसका कथानक समझने में बड़ी सरलता हो गई है ।

विश्वास रखिये-

परीक्षोपयोगी संपूर्णविषयों से युक्त “प्रबोधिनी” तथा “प्रकाश” २ टीकाओं से युक्त स्वप्नवासवदत्त नाटक का दुसरा कोई भी संस्करण नहीं है । गवर्नमेन्ट कालेज काशी के माननीय महामहोपाध्याय एवं सुयोग्य प्रतिष्ठित विद्वानो ने मुक्तकंठ से इसी संस्करण की प्रशंसा की है । विद्यार्थियों के लिए यही ग्रन्थ उपयोगी है । यदि आपने अभी तक इसे न खरीदा हो तो शीघ्र खरीद लीजिए ।

द्वितीय संस्करण सज्जित पुस्तक का मूल्य १)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस ।

Acc. No. 2289 1983